

Ils neologissem el romontsch : (entginas observaziuns)

Autor(en): **Decurtins, Alexi**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **88 (1975)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-231664>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern. Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Ilis neologissemis el romontsch

(Entginas observaziuns)

da Alexi Decurtins

I Pugn da partenza e finamira¹

1. Igl interess scientific

La damonda dils neologissemis ei stada per la linguistica romontscha per propri neu e neu ina schenderletga. Cu ins ha entschiet cun la retscherca scientifica, cun Ascoli e Gartner, mava igl interess viers ils dialects e lur rihezias genuinas d'ina vart, da l'otra viers la publicaziun e l'enconuschientscha dils texts romontschs pli vegls.² Era las raccoltas ed ils questiunaris dil Dicziunari Rumantsch Grischun fuvan plitost dirigi en quei senn, senza negligir dil tut svilups pli novs. Cunzun al linguist che vegn neu dalla dialectologia paran ils neologissemis, ils plaids novs e cratschs, creaziuns pli u meins artificialas, da zun leva peisa. Utschals da passadi, dils quals buc olma da carstgaun sa da dir, tgeinin che vegn ad esser lur destin.

¹ En questa lavur applichein nus il sistem da scursanidas dil *Dicziunari Rumantsch Grischun* (vol.5, XIV ss.).

² GARTNER, *Gramm.* VIII manegia ch'ei vali buca la peina d'urentar egl intschess retoromontsch, ed el rom dils lungatgs romans, la sintaxa e la morfologia suffixala (Wortbildungslehre). Plinavon scriva el: «... endlich hat die Wortbildung in den meisten Orten ihre Thätigkeit eingestellt». — Par. leuencunter las stupentas remarcas da Ch. PULT, *Nos linguach popular ladin e co ch'el as dosta*, en *Fögl* 1933, 9.1 e sequents. Quellas valan sut e sura era per la damonda dils neologissemis.

Denton cunvegn ei da remarcar ed insister ch'in'ovra sco il Dicziunari ei buca sco ses auters cumpogns naziunals «mo» in vocabulari dialectal. El urenta e declara era il svilup dils idioms, pia la gronda e reha tradiziun litterara e scretta. Cheutras vul el, tenor la veglia da ses fundaturs, survir al moviment romontsch practic cun «rinforzar ed animar la carezia per il lungatg-mumma», «influenzar il lungatg oral e scret arisguard puritad, vigur, originalitad, vivacitad dell'expressiun, aschibein ella tscherna dils plaids sco ella fraseologia».³

Il material dil Dicziunari ei savens buc el cass da dir cun precisiun, cu in'expressiun relativamein giuvna ei entrada el lungatg, nua ch'ella ei semarmenida e co ella ha giu il damogn sur d'in'otra.

En quei risguard tucca ei ual en vesta a giuvnas creaziuns da meglierar e cumpletar la documentaziun e da suandar pli filau lur svilup e lur sort.⁴

Co eisi per semeglia da declarar che l'expressiun trentin-veneziana *tragante* «cacciatore» ei vegnida surprida dils Ladins, cu ei quei schabegiau, entras tgei vaus, e co selai la midada da muntada da «catschadur» vi sin «tiradur» explicar.⁵

Autramein sepresenta il suandont cass. Oz strusch enzatgi che smina ch'il tierm *scrinari* savessi esser in plaid plitost recent, aschizun success ha el giu en Surselva enviers *meister* ed autras denominaziuns. El cumpara da nies saver per l'emprema gada el vocabulari da Carigiet (1882) che noda el a sia maniera sco «novs». Gia il medem onn drova Muoth el en ina da sias translaziuns el cudisch da scola d'Eberhard.⁶ Ils dus Sursilvans ein bein stai en contact in cun l'auter en quella damonda. Ins astga supponer che Carigiet hagi formau el sco cunterpeisa al tudestg «Schreiner» e «Meister», mo tschercond persunter il model en siu reservuar latin. Il latin medieval SCRINARIUS dessegna in mistergner che fa «scaffas, arcuns», da SCRINIUM.

Questa collavur denter Carigiet e Muoth di a nus, co ina

³ DRG.1,6.

⁴ A.Schorta ha promoviu dapi decennis excerpts sistematicas dallas pli differentas fontaunas romontschas. Era sia proposta d'in studi davart il lungatg administrativ ha ina mira che dat en nies tema.

⁵ Per SALVIONI, *Lad. e It.*24 setracta ei tier lad. *tragant* mo d'ina adattaziun parziala; el emblida denton che era la muntada ei semidada.

⁶ MUOTH, *Eberh.*II 127.

campagna da neologissemes duess vegnir enviada: Igl emprem scaffir in plaid niev che perschuada (*scrinari sper lennari*), silsunter la derasaziun entras il scribent, entras il text viv, pia il tiern entessius ed entretschaus en ina descripziun naturala.

2. *Ils basegns pratics*

Tgi ch'ei fatschentaus dapi decennis cun redegger u semtgar vocabularis pratics per l'in u l'auter idiom ha sviluppau in'atgna optica partenent ils neologissemes.⁷ E differenta vegn era la vesta da quel ad esser che sto far da cuntin translaziuns ufficialas u miez ufficialas (messadis, leschas da baghegiar, leschas da planisaziun, entruidaments da traffic e.a.v.). Mo era tgi che sto dar sclariment trasora a bucca u al telefon, «co ins di u savessi dir quei e tschei per romontsch», fa plaun mo segir ses patratgs. Buca d'emblidar ils gasettists e collaboraturs dils novs mieds dalla massa, da radio e televisiun.⁸ Daveras, nus Romontschs sesanflein cheu avon in problem tut auter che levs e banals.

Eisi pusseivel da procurar e derasar cun nossas scarsas forzas e cun mesiras adattadas in scazi da plaid, in instrumentari linguistic, che dat als Romontschs la segirtad da semover e subsister cun lur lungatg, senza piarder lur urdadira e tempra, en in mund che semida talmein anetg.⁹

Ils fatgs ein enconuschents. Cunzun dapi la fin dil 19avel tschentaner ei era la situaziun socio-economica da nies pievel

⁷ Sper igl artechel da Ch.PULT citaus sut n.2 par. cunzun: R.VIELI, *Wie entsteht ein Wörterbuch*, en *Bündner Jahrbuch 1947*,104. — R.R.BEZZOLA, *Sprachschöpfung, Spracherhaltung und Sprachgestaltung in Graubünden*, en *BM.1946*,14s.

⁸ Par. *Cumünanza Rumantscha Radio e Televisiun, rapport annual 1973*,16 (votum da Sep ITEM)

⁹ Ils davos decennis eisi vegniu luvrau bia e per part en moda coordinada. Par. d.a. *Bündner Vereinigung für Raumplanung, Informationsblatt, Oktober 1973*,20 cun ina gliesta da translaziuns romontschas d'uordens da baghegiar. — *Lescha da planisaziun pil territori dil Cantun Grischun 1973*. — *Via e velo per Plasch e Flurina, entruidament da traffic*, ed. Ligia Romantscha 1969. — *Nos pledari tecnic* (ed. dalla Conferenza generala ladina, 1963, J.GUIDON). — *Dicziunari ladin-surmiran-sursilvan*, ed. cumineivla Ligia Romantscha e societads affiliadas, 1973.

muntagnard semidada da rudien. Il lungatg differenziau dil pur e mistergner romontsch d'antruras ei, sco sia iseglia pils encardens entuorn, mo pli in torso.¹⁰ Il romontsch, il meglier dil romontsch, smarschescha sco ils chischners sin lur agens posts. Dat ei aunc areisens che sesparunan encunter la curdada?

Las suandontas observaziuns san secapescha buca rispunder scosauda a quella damonda. Ellas vulan sulettamein dar d'entellir ch'il problem dils neologissem, schegie forsa buc il pli central dil romontsch, ensiara auncallura aspects impurtonts che nus fagein bein da buca negligir. Studis pli approfondi da quella specia da plaids dattan a nus in viv e captivont maletg d'in toc historia linguistica e culturala pli recenta. Nies intent eis ei era d'arrivar ad enzacontas conclusiuns che valan la peina da vegnir reponderadas egl avegnir e dil mument ch'ils novs vocabularis tudestgs-romontschs, vocabularis «aschurnai» concernent la terminologia moderna, dattan via libra ad ina nova partenza.

3. *Las fontaunas — Remarcas e resalvas*

Ina dallas fontaunas per saver eruir e suandar meglier las vias dils neologissem ein las gasettas romontschas, ils calenders, las revistas e periodicas, insumma tut quei scartiram da tempra actuala, informativa e divertenta, ch'exista dapi varga 150 onns e ch'ei per motivs capeivels (difficultads da contonscher, valor litterara e linguistica dallas gadas discutabla) passada sut silenzi. Ella lubescha da stagiari certas tendenzas e da veser, co il lungatg viva e reagescha, mo fa era paleis certs prighels che smanatschan als idioms romontschs; ella muossa plinavon ch'ins ha adina puspei empruau da sedustar cun mezs savens nunsufficients e nuncoordinai.

Nies material — quei vegn ins tgunsch a capir — serestrenscha plitost allas gasettas sursilvanas e ladinhas, veglias circa tuttina e cun la medema cuntinuitad, che porschan ina reha raccolta. Igl ei buca

¹⁰ Co ils mistregns e mistergners pli vegls dumignavan il lungatg relatan lavurs sco: VIELI, *Mühle*; MAISSEN, *Holz*; F.MAISSEN, *Strabler*; lu era ils artechels dil DRG, per sem. s.v. *char* (3,341), *chöntschar II* (3,610) etc. — Par. plinavon A. MAISSEN, *Enzacons patratgs arisguard il mistregn*, en *Annalas* 56,155.

necessari d'insister che quei che nus scarplin cheu seresulta sin basa dil lungatg litterar u scret, in plaun, ch'ei staus per nos idioms da gronda muntada. In tagl fatgs sil scalem dil lungatg plidau, per semeglia arisguard ils numms dils mistregns e dils mistergners u da differentas professiuns, svelass podà tut in auter maletg.¹¹

Aschia eisi da presumar che emprests sco *chelnera*, *moler*, *pec*, *schnider*, *sennaria*, *vagner* seigien tiel pievel aunc adina en diever. Remarcar vulein nus aunc che quest studi ei pauc auter ch'in sboz, ch'el sto schar d'ina vart in bionton material interessant ed in summa ch'el sto secuntentar d'enzacons aspects pli pronunziai. Ei fuss da beneventar sch'enzatgi reprenez la retscherca sin in pigiament pli stagn e pli vast.

II In sguard anavos

1. Problems gia da bial'entschatta

Mintga lungatg, vul dir ils purtaders da mintga lungatg, ein stai ed ein da cuntin avon la necessitad da stuer crear novs plaids, da slargar las pusseivladads d'expressiun. Perfin pievels cun lungatgs fermes, cumpacts e da liunga tradiziun, sco il franzos, talian, tudestg, empeilan dapi ils onns 30 bufatgamein la creaziun nova. E gia 1938 ha Bruno Migliorini saviu scriver en in da ses studis cun tutta raschun ch'ina retscherca dil lungatg contemporan, fatga cun metoda, sappi dar ina investa impurtanta en la biologia da quest.¹² La differenza radicala enviers la situaziun d'antruras, lein dir d'avon tschien onns, ni sch'ins preferescha, dapi l'entschatta dil temps litterar (16avel secul), consista bein en quei che nus sesanflein en in svilup explosiv e rasant sin tuts ils camps dalla veta sociala ed economica.

Ils vegls auturs, d'entscheiver cun *Giachen Bifrun*, ein beinpercharts che lur lungatg hagi largias. Mo gest Bifrun muossa cun siu

¹¹ In'egliada el *Rätoromanischer Index* digl AIS. cumprova quei; par. ils cavazzins: *Kaminfegher*, *Küefer*, *Sattler* etc.

¹² B.MIGLIORINI, *Lingua contemporanea*, 1938,1.

Niev Testament en moda suverana che quei ch'el di en siu preavis, numnadamein «ch'il romontsch seigi buc aschi scarts ch'el sappi buca dar d'entellir (q. v. dir far dretg) ils patratgs d'in auter lungatg» constetti veramein.¹³

En emprema lingia sto quel che lavura cul lungatg, buca mo il filolog, enconuscher el bein ed endretg. E dat ei lu propi buc in'untgida, vegn el a consultar ils vischins cultivai litterarmein pli fetg. Bifrun manegia ch'ei seigi pils Romontschs tenor natira in pugn d'honor da far emprests or dil latin. La gliesta da latinissem ch'el aschunta paleisa, tgei ch'el manegia cun quei. Ei fuss ina lavur dapersei da mussar che Bifrun slarga savens il cuntegn, la muntada dils plaids romontschs, per saver s'avischinar al tiern latin u per interpretar el scosauda. En quei sforz schai denter auter carteivel la flur dil text da Bifrun, quella tut atgna tempra, il fatg che las estructuras dil ladin, lu valeivlas, tonschan tuttavia per render las verdads dalla sontga Scartira.

Nus savein che l'ovra da Bifrun (e da Champel) ha dau anim e luschezia cuzzeivla. Tochen viaden el 17avel tschentaner passan ils auturs ladins en ses fastitgs. Lu entscheiva denton la moda taliana, q.v.d. buca mo il basegns d'adattar la scripziun al talian, mobein era la perschasiun da stuer far emprests massivs e savens nunmotivai.¹⁴ La conseguenza ei ch'il bi lungatg da Bifrun e Champel sesgurdina, piarda pli e pli siu suer genuin romontsch, e quei cul pretext da nobilisar ed enrihir el pli fetg. Ed ultra da quei sedefrastgan ils dus idioms principals, il ladin e sursilvan, cheutras aunc dapli.

2. *Biars elements daditg semtgai*

S'avischinein nus allas empremas frequentas raccoltas da plaids manuscrettas u als emprems vocabularis, essan nus buca pauc surstai d'anflar gia fetg baul in tschuat bunas expressiuns era per cundrezs, utensils e mistregns pli novs e medemamein per abstracts e noziuns

¹³ BIFRUN, XXVI; par. leutier A.VELLEMAN, *Bifrun e la formaziun da novs plets ladins*, en *Fögl* 1913,2,2/3.

¹⁴ A.DECURTINS, *Contributo italiano alla letteratura romancia*, en *Ce fastu?* A.48°—49°, gennaio-dicembre 1972—1973, 77 s.

raras. Enzacons exempels ord il schinumnu DerDieDas da 1744 pon illustrar quei:

Beize	<i>impezida</i>	calcinaccio
Bierbrauer	<i>gervoser</i>	brassatore
Brille	<i>ögliers</i>	occhiali
Fernglas	<i>perspectiv</i>	cannochiale
Glasscheibe	<i>marella</i>	occhio di vetro
Kindbettvaerterin	<i>flagiunza</i>	guarda donna
Klammer	<i>giavun</i>	granchio
Ruhmsüchtigkeit	<i>ludavaglia</i>	vantaria
Schlauch	<i>uder</i>	otre
Schmincke	<i>bellet</i>	farda
Spühlfas	<i>arschantel</i>	lavello
Verschub	<i>surtratta</i>	bada
Zeitung	<i>gazetta</i>	rapporti
Zwerchfell	<i>trapartida</i>	diaframma

Quella cumparegliazion da singuls plaids characterisescha buca mo il romontsch (en nies cass il ladin) enviers il talian litterar, mobein scuarcla era ch'ei fuva pinau el lungatg dapi tschentaners, buc il davos grazia ad ina stedia cultivaziun a scret, in bionton elements buns da cumpigliar e dumignar ils svilups pli novs. Quei ch'ei denton reussiu mo per part e savens memia tard ei stau da dar cuors a quellas expressiuns e da derasar ellas il pli spert pusseivel sur igl entir intsches romontsch. Pertgei secapescha ei buca da sesez che nus duvreien oz tiarms sco *egliers*, *perspectiv*, *marella*, *gavun*, *uder*, *trapartida* cun la pli gronda naturalezia?

3. *Ils vocabularis sco fuolavias — Sforzs da singuls*

Da *Conradi* savein nus ch'el ha introduciu en siu vocabulari entiras retschas da plaids docts, cunzun per noziuns abstractas. Plitost da rar selai el ora sin la creaziun da plaids. Ei ha denton num esser zun precauts en quei risguard ed intercurir las raccoltas da plaids en lur cronologia. In tiarm sco *tschellerér* 'Kellner', che nus anflein tier *Conradi*, va senza dubi anavos sin *Veith* (*Grammatica ramonscha*

1805, Glossari 30 *il tschelerer*).¹⁵ Mo igl ei buca sclaus ch'el ei aunc pli vegls.

Bia pli creativs en la producziun da plaids ei senza dubi *Carigiet*. El ei aschi sincers ed objectivs ch'el dat a quellas novaziuns adina la nodacasa «niev» (neu). Siu amitg, prof. Boehmer, ha renconuschiu expressivamein igl instinct e l'intuiziun da Carigiet enten anflar la derivonza dils plaids. Cun la duida resalva havess el saviu far quei medemamein partenent las propostas per plaids novs. Era sche tut ei buca d'attribuir a Carigiet, ha el tonaton derasau plaids rars e novs, sco per semeglia «ballins» (per *schrecks*), ni lu mussau co ins savess proceder: *calcedè* 'Schuhlöffel', *cruschadur* 'Kreuzfahrer', *decotg* 'Absud', *derschera* 'Guss-, Spülstein', *erinaisch* 'Igel', *fimiera* ed *intschensiera* 'Weihrauchfass', *flavi* (*flavials*) 'Fächer'.¹⁶ Biars auters, cunzun per denominaziuns botanicas, per plontas ein lu meins gartegiai. Aschia: *falcaza* 'Habichtskraut', *condiudar* e *congiudar* 'sich verabschieden', *crindari* 'Gläubiger', *danusia* 'Heimweh'.

En sia tscherca d'in lungatg romontsch unificau, ed enten l'applicaziun d'in tal en ses raquens e tractats, promovava *Bühler* automaticamein duas caussas. Per l'ina in brat d'expressiuns denter ils idioms sursilvan e ladin, per l'otra ina revalorisaziun dil scazi dils dialects.

L'idea fundamentala da Bühler, il lungatg da fusiun, ei ida dalla glatscha giu. Perencunter ha ella muentau da tutta sorts forzas. Sut cozza ei sia influenza sin il svilup dil sursilvan e dil romontsch in summa stada considerabla e pli gronda che quei ch'ins tratga.¹⁷

Ella semanifesta forsa il pli fetg tier Muoth che fa emblidar cun sia viarva pussenta las tendenzas puristas da Bühler. Las enconuschientschas dil lungatg, dalla tradiziun e dils dialects, e l'atgna vigur enten crear e dumignar situaziuns delicatas, sefa valer en la translaziun da Muoth digl Eberhard. E cun ina certa admiraziun sfeglia ins aunc oz el Cudisch per l'instrucziun dellas spindreras (1885), buca mo

¹⁵ Par. CONR.RD.248. — Sur dil cumpurtament da siu contemporan ed amitg, Placi a Spescha, enviers ils neologissemms par. *Annalas* 87 (1974), 30ss.

¹⁶ Il *flavi* da CARIG. ha schizun mess en brauncas il critic SALVIONI (*Nuove postille italiane al Vocabolario latino-romanzo*, *Rend.Ist.Lomb.*XXXII (1899), 11), che pren il plaid per in artau. — Par. era: A.DECURTINS, *Nos dictionaris e la pressa romontscha*, en *GR* 1956, 25, Fegl 10.

¹⁷ Gia R.VIELI carteva ch'ins stuessi intercurir ina ga la contribuziun da BÜHLER en quei senn.

perquei che Muoth fa fin cun siu tierm «spindrera» alla «hebama» e «habana» che ha teniu lita dapi il 16avel tschentaner, mobein perquei ch'el semova sco da casa cun siu lungatg en quella materia.¹⁸

Alfons Tuor dat en la medema crena, ed ins sa mo deplorar ch'el ei buca vegnius da realisar ses plans. Sia lavur davart «Il romontsch della Lumnezia» scuviera cun evidenza la gronda rihezia dils dialects e la pusseivladad d'integrar quella el lungatg da scartira.¹⁹

4. *Il turissem, la tecnica, il romontsch e la pressa*

Sper il turissem eisi oravontut dus eveniments che muossan, con vulnerabels ch'il romontsch ed a medem temps con pauc movibels ch'ins ei cun seriscuder: La construcziun dallas viasfier e l'introducziun dall'electricitad. Las parlamanzas sur dallas viasfier el Grischun, lur lingias, ils avantatgs e disavantatgs, prendan buca fin en las gasettas. Tgi spetga il giuvenessendi e tgi la cucagna sin tiara. Davostier el funs laghegia igl auto cun tuffien e puorla, il niev «tiercasa», sco la Gasetta Romontscha qualifichescha el empau pli tard.

Ils Romontschs eran vegni dètg bein a riva cul turissem dall'emprema ura, ses divertiments e «sports». Els havevan magunau ils rars velocipeds (era *la velocipeda*, Fögl 1869) e velocipedists, ni sco ins numnava els en la Gasetta Romontscha ils «rodists».²⁰ Ussa mida ei canzun. Cu las locomotivas da fem roclan, cu las «gattas semovan», serendan ins quen ch'ina entira terminologia jastra ei penetrada e sefitgada: nums tudestgs da staziuns, avertiments, inscripziuns e novs emploiai.

«Nies lungatg romontsch sto deplorablamein adina pli seretrer anavos; il tudestg persequitescha el entochen ellas davosas vischnauncas, e senza dubi vegn quei combat per nus aunc pli pri-gulus inaga che la viafier passa atras nossas contradas».²¹

¹⁸ *Cudisch per l'instrucziun dallas spindreras*, transl. tras G.G.MUOTH, Cuera 1885.

¹⁹ *Annalas* 17,245ss.

²⁰ Il tierm parta evidentamein dil tud. 'Radler, Radfahrer'.

²¹ GR 1903,16, suppl.5. — Davart il tema par. era la lavur hectografada *Industrialisierung und Romanentum*, ed. dalla Ligia Romontscha, 1949/59.

L'Academia retica

Il meriteivel *A. Velleman*, lu rector dil Liceum alpinum a Zuoz, in specialist dalla linguistica applicada, vegn buc unfis da far attents ils Romontschs als prighels che smanatschan. Dils 1912 gia propona el el Fögl da crear ina instituziun aposta che duess cunzun promover e coordinar ils sforzs sil camp dils neologissem: l'«Academia retica». Quei ravugl da cumbattants romontschs dueva cumpigliar silmeins 30 commembers, d.a. scribents, poets, translataaders, mo era glieud disada da plidar en la publicitad, cun experientscha da mussar il lungatg, giurists, politics, predicants, scolasts, professers, purs, negoziants, miedis, mecanists. Quei fussi da grond'impurtonza per il svilup constant da siu vocabulari, manegia Velleman.

«L'imminent'apertura della streda d'fier traunter Bever e Scuol averò sainz'üngün dubi per conseguenza dad approssmer ils duos idioms principels della val. Taunt pü necessaria dvanterò allura ün'authorized arcognuschida, chi regulescha in ün möd unifuorm las müdedas natürelas chi's faron. Mo l'academia retica füss postüt ün bastiun cunter l'infiltraziun successiva da plets tudais-chs nella lingua ladina, la quela innatscha da la priver da tuott'armonia e dignited e contribuiss uschea sentidamaing al mantegnimaint del prüvo tschantscher dell'Engiadina».²²

Sco ins fa persenn plaida Velleman mo dil ladin dallas duas Engiadin. Sia idea ei buca serealisada en quella fuorma e vegn bein a restar tier nus ina utopia.

La via pratica

En principi san ins accurat, co ei fuss da s'enschignar.

«Novs obiects damondan novs plaids e nus havein ils dretgs de far empristar tals la mumma latina e de transformar els tenor la bucca romontscha. . . Ei fuss in'enzenna de decadenza sche nies romontsch havess buca la forza d'exprimer tut quei ch'il progress modern porta, senza sefutar dils tudestgs. . . E tuttina drova pign e grond, plidond dalla viafier, in diember plaids tudestgs cun

²² Fögl 1912,9,2.

pronunzia romontscha, ina pronunzia che la scola risa strusch navend». ²³

Il cass model, che la medema gassetta, il medem artechel, porscha als lecturs ei sempels e clars detgavunda. Nus scursanin el per la letga.

Il «Gion de Puzastg» che vul ir a Glion a marcau consultescha siu *urari*, cu siu *tren* va. El serenda da marvegl alla *staziun*, sto denton, essend ch'el va per la via nova, aunc tschuncanar las *rodajas* e *traversas*, avon che la *porteglia* (barriera) sesiari. El va tras il *sulè* dalla staziun e seferma avon il *barcun*. Dil *capostaziun* damonda el in *biglet* da tiarza classa Glion e *retuorn*. Il *capostaziun*, sin staziuns pintgas ha el era igl uffeci da *biglettari*, ha in ried aparti da *marcar* e distribuir ils biglets. Gion ha buca ditg peda da serecuvrar en la *sala de spetga*, la *locomotiva* vegn tut a buffond culs *vaguns de persunas*, cun *vaguns de biestga e de rauba*, cul *maschinist e conducteur*. Sil *perron* vesein nus emploiai che festginan cun *brevs de vitgira*. Las guardias fan las *scomiadas de rodaias*. La *soneria electrica* ha gia avisau la proxima staziun.

Cun auters plaids, con lev fuss ei iu da far frunt ad ura ed en temps ad ina attacca ch'ins veseva a vegnend daditg. Mo per saver far quei bein ed endretg vess ei duvrau instituziuns che vessen priu amauns quei empau sistematic. La Societad Retoromontscha era mal plazzada e fatschentada cun sias Annalas e cun la grond'incumbensa ch'ella ha surpriu il 1904, il Dicziunari Rumantsch Grischun. Aschia varga il temps.

5. Mesiras pli sistematicas

Las regiuns sereghegian

Il slontsch che animescha la giuvna *Uniun dals Grischs* partenent la defensiun romontscha e specialmein ils neologissems ei la risposta logica allas liungas discussiuns che sespleigan ellas gassetas ladinas

²³ GR 1914,5,3.

decennis alla liunga. Il pugn da partenza ei il schoc ch'ins ha survegniu cun il turissem carschent e sias consequenzas en l'Engiadin'aulta, la tema plinavon d'ina italianisaziun smanatschonta e las uiaras ortograficas per ina avischinaziun dil puter e dil vallader.

En ses programs d'acziun sesprova l'Uniun dals Grischs da retener il dargun e da realisar enzatgei dall'idea d'in Velleman.

El Chalender ladin da 1917 publichescha ella in artechel descriptiv «Davart l'electricitad», tiarms romontschs acceptai da sia Cumisziun linguistica. Ella passass bugen ad ina gliesta semeglionta da plaid pils tiarms da viafier.

«Quista lavur as demusset però pü complichada da que ch'ella paraiva d'esser. I mancan postüt listas adattadas da quists terms in otras linguas, chi podessan ans servir per norma».²⁴

Il spért da perfecziun sa era mazzar l'iniziativa. Ins spera denton da saver formar beinspert il «Cussagl Ladin» che duei reunir commembers meriteivels per la cultivaziun dil lungatg e cun bunas enconuschientschas da quel sil camp litterar u linguistic. (Par. era sutvart 5. *Emprovas da coordinaziun*).

Quei ei la motivaziun pil *S-chet Rumantsch I*, singuls fepls che vegnan edi dalla Uniun dals Grischs a Scuol naven dil november 1919 entochen il mars 1922. Els ein in allarm che fa tut pialgaglina e che dat d'entellir, co ei stat tschadilà els loghens da cura cul romontsch. Pér dils 1941 repren Notaporta Gaudenz cun sia enconuschenta premura e perseveronza la retscha dil *S-chet Rumantsch (II, 1941)* e tegn stendiu tochen il davos mument. Cun tuttas resalvas ch'ins sa far enviers sias gliestas, savens memia differenziadas, eisi ina stenta impressiunonta che ei franc buca stada senza resun. Sia metoda da stavlar e proponer ina terminologia nova en stretga relaziun cun ils mistergners e specialists ei exemplarica.

En Surmir ha *Andreia Grisch* dau el Sulom da 1923 (20ss.) ina buna contribuziun davart «L'electricitad», munida cun ina gliesta d'expressiuns romontschas. E naven da 1948 semetta *l'Uniung Rumantscha da Surmeir* en la retscha dils cumbattants per in bien lungatg cun ils «Mossaveias», formai sin in tun humoristic e satiric ni lu cun illustraziuns eloquentas.²⁵

²⁴ *Chal. ladin 1918,75.*

²⁵ La retscha dils «Mossaveias» lai corscher il maun da scol. sec. G.P.THONY.

En Surselva ei la situaziun pli tgeua e pretenda buca acziuns spectacularas en vesta als neologissem. Las forzas seraspan entuorn Caspar Decurtins e sia ovra monumental, la Crestomazia, che ha dau ils pli gronds e differentes impuls. Las lavurs ein repartidas. *Gion Cabannes* fa las preparativas vid la futura grammatica. Sias Brevs da Crestault, che vegnan registradas era en l'Engiadina, lain percorscher, tgei tempra che lezza vegn adaver.²⁶ *Ramun Vieli* da sia vart entscheiva cun la lavur lexicografica.

Emprovas da coordinaziun

In e scadin sto renconuscher che pér ils forzs dalla Ligia Romontscha, interpri naven da 1921 en connex cun la planisaziun dils vocabularis pratics romontschs-tudestgs e tudestgs-romontschs ha enviau il carr sin la buna via. Da bial'entschatta eisi stau la voluntad dils redactors da coordinar ton sco pusseivel la creaziun e la campagna dils neologissem per tut ils idioms. Era sche las lavurs vid quels cumpogns han cuzzau tochen viaden els 40, muntan els tonaton in pass decisiv anavon.

Ramun Vieli, il redactor dil vocabulari sursilvan en survetsch militar, scriva alla Casa Paterna, rispundend ad in artechel, enzacons plaids che meretan da vegnir nudai:

«Igl ei bein ver, ils davos curonta onns han purtau nundetg bia innovaziuns tecnicas ed autras per las qualas nies romontsch posseda buc'ina expressiun adequata. Ei fuss denton tuttavida fauls de crer che mo ils Romontschs hagian scart cun plaids ed expressiuns per mintga invenziun de nies temps. Plaids sco «Staubsauger» = tschetschapuorla, «Lautsprecher» = aultplidader e tschiens e tschiens auters enquan ins adumbatten en vocabularis compari avon vegn u trenta onns. Mo il fatg de buca posseder expressiuns adequatas dispensescha nus buca dal duer de far frunt alla carschenta infiltraziun de plaids jasters che disfigureschan adina pli nossa tschontscha. Sco tut ils auters essan era nus Romontschs sfurzai de scaffir novs plaids e novas expressiuns, sinaquei ch'il romontsch daventi stgis de satisfar a tut

²⁶ *Ischi* 14 (1912), 75 ss.

ils basegns linguistics dil temps present e futur. Mo cun in pugn plaids della via ed in remarcabel vocabulari agricol savein nus buca mantener nies romontsch. Experimentond quei mintga di benevent jeu scadina emprova e proposta de novas expressiuns romontschas. Per «Luftschutz» havein nus dapi treis onns la «defensiun dell'aria». L'expressiun romontscha ei ni megliera ni mendra che quella tudestga. Mo ella vegn gia duvrada ed era capida. Jeu vuless perquei supplicar Vus d'acceptar ella. Per «Luftschutzkeller» vali Vossa proposta «refugi encunter attaccas dall'aria» ch'ins sa e vegn a scursanir en in sempel refugi. Il «Fliegeralarm» = allarm d'aeroplans ei medemamein fixaus entras la publicaziun ufficiala «Defensiun dell'aria», edida 1937 dal Departement militar federal. Il «Blutspendedienst» sa vegnir fatgs en romontsch cun ina «purschida de saung» u ina «pierta de saung». Per «Ortswehr» proponis Vus sco era il Fögl ladin «milissa locala». Jeu preferess «guardia locala» u «defensiun locala» perquei che milissa significhescha schiglioc «Auszug». Nos convischins talians translateschan l'Ortswehr cun «difesa u guardia locale». L'expressiun romontscha per «Fallschirm» ei «paracurdada» conform al talian paracaduta u al franzos parachute. Il «Fallschirmspringer» ei consequentamein il «paracurdader» ch'ei aschi buns sco il paracadutista u il parachutiste».²⁷

Co ston ils neologissemes esser formai e co dueigien els vegnir derasai, sinaquei ch'ins fetschi buca lavurs per dominum clavella.

Ins ha viu era en quei risguard gia baul, tgeinina che duess e stuess esser la via. Ins paregli survart igl artechel menziunau ord la Gasetta Romontscha sur dils tiarms viafierils (par. II 4. *La via pratica*). Ei cunvegn denton era da registrar en quest liug in pèr patratgs da rav.

O. Gaudenz:

«Da stabilir novs terms per la ferrovia, elettricità e.u.i. e'ls publichar üna vouta nel «Chalender Ladin», dalander resulta natüralmaing tant co inguotta. Nus stovessan abbratschar quaists amis da diversas varts per ils portar aint e'ls far dvantar proprietä del pövel ladin, ils abbratschar üna vouta in lur fuorma nüda, lura ils intesser in requints ed istorias adattas per scoula e chasa. Il numer dels lavuraints ais pitschen. Ma chi sa (s)chi non crescha sü

²⁷ Casa Pat. 1940,23,3.

üna giuvna generaziun cun sufficiainta amur per lur lingua materna, chi's metta cun energia alla lavur ed obtegna eir in quaist rapport chosa chi vaglia la paina? Be cha non ans laschan far temma ed intemorir dallas difficultats chi's preschaintan e dal pitschen success momentan. Inavant, inavant! dess esser e restar nossa devisa. Pel momaint proponiss da publichar cartolinas o fögls volants, stampats cun addressa, chi gnissan repartits gratuitamaing e portats aint in tuot nossas chasas o famiglias romantschas. Mincha fögl ais muni d'üna «carricatura romantscha» e daspera ün exaimpel da buna lingua, sco ch'avains vis nels quaderns per protecziun della patria mals e buns exaimpels ün sper tschel. Suot segua üna categoria da novvs o vegls terms romantschs. Üna vouta ils terms main cuntschaints da nossas fluors o utschels, l'otra ils noms dels utensils ed üsaglias, cha nossas mammas e nonnas dovraivan per filar, tschareschar, tesser ed uschè inavant — terms chi van successivmaing in invlidanza e sun per buna part incuntschaints a nossa giuventüna. Uschè mettessan nus il man sülla plaja. Forsa ch'alchüns as dolessan e's resolvessan da's dar ün pa da plü fadia per evitar terms esters nel discuors da minchadi».²⁸

Caricatura e caricaturas

«Co sedeliberein nus dalla caricatura dil lungatg romontsch?» sedamonda O. Gaudenz en sia tesa e manegia cun quei l'enconuschen-ta indifferenza e marschadetgna da biars Romontschs da schar stgisar cun in lungatg bastardau.

Alla fin da quei capetel, che ha franc cumprovau ch'ins ei buca staus lischents e ch'ei ha regiu bia bunaveglia els cercchels culturals responsabels, cunvegn ei denton da far attent aunc ad in prighel en quei connex. Ins sa numnadamein curdar d'ina caricatura en l'otra. Lu per franc, sch'ins vul far orda mintga tierm internaziunal per tut prezi in Grischun cun marca d'ureglia retica. Ina buna idea, nua ch'in tal purissem meina, dattan ils numers 13—14 e 17—18 dalla FELNA

²⁸ Fögl 1919,55,1.

25.²⁹ Cheu daventan las pli banalas caussas plaiduns che secunfan dètg bein culs misteris dallas deitads reticas che vegnan scungiradas:

bigliet	<i>tezla</i>	notas	<i>nodastiant</i>
chirurg	<i>mieadisànc</i>	officier	<i>cuvischuldos</i>
concept	<i>(igl) datschuf</i>		

Quei patratg d'ina retisaziun perfetga sviluppescha Gangale en sia activitad. Partend dil sutsilvan crei el ch'il romontsch sappi serefar mo en l'isolaziun, sco sch'ils Romontschs fussen senza historia ed havessen buca viviu als pass alpins ed el cor dall'Europa. Buca mo el Pallioppi, anzi en mintga vocabulari romontsch veseva el in uaffen italianisont ch'ei settractava da mundar scosauda. En sias entschattas in protegiu da Peider Linsel, che haveva era el fatg pulit flucs culla scola romontscha e ladina e sia negligentscha enviers las veras valurs romontschas, interpretescha el il «Ni Taliauns ni Tudais-chs» en ina moda extrema. Buca mo anavos allas ragischs dils schiembers da Tamangur vul el arrivar, mobein anavos sils patnals e sillas Tummas Falveng.

III Tempra e svilup dils neologissem

1. Definiziun

En questa lavur prendein e valetuin nus il tiern «neologissem» en siu pli vast senn pusseivel, numnadamein sco ina risposta u reacziun per part spontana digl organissem linguistic romontsch als virus che penetreschan d'ordeifer, per la pli gronda part denton dirigida sapientivamein da surengiu dallas pli diversas forzas ed instanzas.

²⁹ *Pledariet Rumantschàdar* (Raetische Kulturwörterammlung), 1952—53. — En ses seminaris ha Gangale denton era revalorisau cun success la veglia ierta romontscha, quei che participonts confirmeschan adina danovamein.

Nus savein en principi co quei succeda, mo nus enconuschein mal las vias particularas.

Ensemen cun la caussa, cun la professiun, vegnan ils Romontschs en contact cun tiarms jasters. Il plaid jester — en Surselva pil solit il plaid tudestg, en l'Engiadina savens era il talian, s'ignivescha buca da rar en ina fuorma romontschada. Il «Fingerhuet» daventa in *finderguot*, il *tragante* trentin-venezian in *tragant 'tiradur'*. Il «Schniider» daventa en Surselva in *schnider*, en l'Engiadina in *schneider* u *schnaider* (tiroles), e da quel fuorman ins tut naturalmein ina *schnedra* ed ina *schnadrina*.

Ei drova lu in pulit temps, entochen ch'ins reagescha da dretg. E secapescha daventa quei oravontut leu, nua ch'il plaid vegn u duess vegnir screts, pia suttamess all'egliada ed alla lectura. Igl ei buca pretendiu da memia che las gasettas e las parts dils inserats giogan cheu ina rolla decisiva.

2. La muntada dalla pressa

En las pli veglias gasettas ein ils inserats rars. La gronda part dils inserats ein all'entschatta romontschs en Surselva sco en Giadina. Mo il turissem e la viafier catschan denton malamein a cantun els pli tard el Fögl.³⁰ Igl inserat tudestg dominescha tuttenina. Dasperas ei era il talian representaus dètg bein cun risguard allas vischnauncas bergagliottas, alla clientella da s. Murezi, mo era sco resun dall'emigraziun en l'Italia. Frequentas ein las vuschs d'ordeifer, cunzun dils emigrants en l'Italia, che constateschan la discrepanza denter artechels e discussiuns sur dil romontsch ed inserats tudestgs. Ellas giavischan savens ch'ins fetschi ina fin cun quella morala dubla. Mo tgi che paga camonda! En la part per propi dalla gasetta dependa ei dabia dils redactors, co els sestellegian da sligiar ils problems che sepresentan. Politica, projects da leschas, novs svilups sil camp turistic e dil traffic (sport, viasfier, stradalesser etc.) pretendan ch'els sviluppeschien ideas ed iniziativa.³¹

³⁰ In exempel persuenter, co ei steva culs inserats, en *Annalas* 77,125 (Cr.CADUFF).

³¹ Il davos decenni ein vegni fatgs gronds sforzs sin tuts quels camps ed ils resultats ein palpabels. Par. era n.7. Perencunter ei l'iniziativa ludeivla da coordinar empau la pressa romontscha fruntada sin gronds scarpetschs.

Was ist Autoduktor?

Autoduktor

ist ein automatischer Kloset-Spül-Apparat, welcher den Abort selbsttätig spült, sobald die ihn benützende Person davon aufsteht, indem die gewöhnliche Spül-Vorrichtung durch den Autoduktor betätigt wird.

Was erreicht man mit dem Autoduktor?

Beim Ab sitzen schnappt ein Hebel in einem Augenblick und beim Aufstehen bewirkt eine Feder die sofortige Spülung.

- Autoduktor** spült jeden Abort unfehlbar sofort!
- Autoduktor** spült selbsttätig ohne ziehen, drücken oder drehen!
- Autoduktor** erfüllt dem Vergesslichen und Nachlässigen die Pflicht!
- Autoduktor** beseitigt die üble Gewohnheit, sich vor dem Spülen anzukleiden!
- Autoduktor** ertötet tausende von Krankheiten im Keime!
- Autoduktor** erübrigt jegliche Bedienung der Abortanlage!
- Autoduktor** kann an jedem Wasser-Kloset ohne Weiteres angebracht werden!
- Autoduktor** übertrifft alles schon Dagewesene an Einfachheit, Betriebssicherheit, Reinlichkeit, Bequemlichkeit, Billigkeit, sowie in hygienischer Hinsicht!

Alleinvertretung f. das Engadin: Emil Geist, Installateur, Samaden.

Donnerwetter — tadellos!!

D'incuort, meis char Fögl, avraat cun noscha conscienza
 segui quella lungia contaiza chi at 'vaiva per böt
 dals üns chi nell' ominusa anonzia tudais-cha
 vzaivan ün segn da deblezza ed in ogni möd
 dal fat discuorriavan cun indignaziun — e dals oters
 chi da render plausibel tscherchaivan, cha per at
 nudrir
 ed at tgnair in vigur at saja'l indispensabel
 quaiat fain — eister, bainschi — ma chi's lascha
 fich bain digerir.
 ... Chi ha guadagnà? Ils ultima, chi avaiavan in
 mira teis vainter,
 e forsa na sainza radschun, pensand a ta pro-
 peritad!

Ma nus chi t'amain e meldra sort at cuissan
 da tia e da nosa deblezza quist grand attestat
 cun dolor accogliettans

. e pür, laschà 'ns cuffortar!
 Ripassand l'oter di tas coluonnas cun quel sentimaint
 d'amur, chi s'ha in lejond sa favella prüvada,
 crodaivan sainza volair meis ögls ün momaint
 sün üna annunzia tudais-cha, chi tant bain exosta
 attents ans vuol render süls blers e grands avantachs,
 chi spordsch' all' umanitad l'apparat indschegnaivel
 nomnà „Autoductor“ e que cha pleda nun bastettan
 per dir

ais depint daspera in möd bain vardaivel.

Stupefat eu restet, ma al impissamaint, cha suot
 quista scenetta
 seguiss in *ladin* la descripziun detagliada
 dschet: Dieu lodà cha per simla effusiun da cultura,
 scha na oter almain della lingua tudais-cha
 vers nus il risguard els han gù d's inservir.

N. C. Spigna.

Ganz egal

ist es nicht, wo Sie Ihre Schuhe einkaufen. Staunen aber werden Sie

Prellteste zu Diensten.

Zum Touristen Fritsch & Co. ZÜRICH 40 Bärenschtrasse 60

Versandhaus für Sportsbekleidung & Ausrüstung.

Hausfrauen! Die schönste Wäsche erzielt Ihr beim Gebrauch der vorzüglichsten

Mohren-Seife!

garantirt rein und absolut frei von schädlichen Bestandteilen. Hohes Reinigungsvermögen. Zu haben in grossen und kleinen Stücken in den Consums und Spezialhandlungen. Die alleinigen Fabrikanten (Z. à 12.74 g.) Huber & Cie., Märstetten (Thurgau).

Crusch alva, ZÜOZ.

Dumengia, 11 Favrer 1912, la saira allas 8

BALL MASGRO

con musica S-CHARPLAZ.

Per ils partecipants taxa solita.

A numerosa partecipaziun invida amiaivelmaing 64] L'uster: A. Mendury. le mascras dezaintas sun admissas!

Diebstahl

ausgeschlossen bei

Viper

Alarm-Cassetten

Franz Bauer & Söhne A.-G. ZÜRICH 7450

Rheumatol

ste zu Diensten. uis Bächler in St. Moritz.

beste Einreibung! Wirksamstes Mittel gegen rheumatische Schmerzen, Gliedersucht, Neuralgien. Fr. 1.60 die Flasche. — Mit Gebrauchsanweisung. In allen Apotheken im Engadin. (5440)

"PLATINUM" ANTI-CORSET

FOR CYCLING WHITE OPEN NET

A rimplizzer il Corset

do figura eleganta e sto commod.

SKI

Schlitten Schlittschuhe Wollwaren etc.

Baugrund.

In Pontresina (Engadin) in bester freter Lage

o., Zürich

geschäft der Schweiz

Fogel da 1912, collage d'insertats ord differents numers che mussa las novas influenzas.

3. La via als neologissem

Aschia secristallisescha plaunsiu neuado ina nova terminologia. Denton eisi buc aschia ch'ei dess ina lingia directa e grada dil plaid tudestg u talian al tierm romontsch.

Anzi, en vesta historica savein nus constatar che quei svilup ensiara novs prighels. Igl emprem la difficultad insumma da scatschar u extirpar in tierm jester entras novas creaziuns. In secund prighel, da saver seunir sin ina proposta valeivla era mo enteifer in sulet idiom. E terzo il prighel adina latent ch'ils idioms mondien mintgin cun atgnas expressiuns pli che mai in ord l'auter.

Resteien per raschuns metodicas tier il *schnider* e tier la *schnadrina*. Schebein che gia il schinumnu Glossarium Sentinum (ina raccolta manuscreta da plaids veglia da 1658) dat per la 'dunna che cusa' il plaid «cusunza» vargan tschentanners, entochen che *cusunz* e *cusunza* valan silmeins sil plaun dil lungatg scret sco tierm general romontsch. Els emprems inserats cattein nus sper *schnider*, *schneder* las emprovas *sarto e tagliatur* en l'Engiadina, ferton che la Surselva propaga *cuser* e *cusera*.

Ei mass memia lunsch da vuler descriver ed interpretar tut quei manedlamein. Perquei sto ei bastar che nus deien cheu en fuorma sinoptica in sguard el svilup dalla nomenclatura d'entginas profesiuns. La presentaziun ei schematica. Las differentas fasas fixeschan in decuors approximativ. Ei fuss buca bein fatg da vuler terminar ellas cronologicamein. (Par. il schema «La via als neologissem»).

La fasa I (fasa populara) corrispunda agl emprem contact cun la caussa, cul mistregn u cul niev fenomen. En quella sereflectescha sil plaun schurnalistic (gasetta, inserats) il stadi dil lungatg plidau e popular, valeivels per part aunc oz. Igl ei, sco ins sa seperschuader, ina fasa bunamein trasatras tudestga. Ils Romontschs ein vegni surpri. Il plaid vegn recepius tale quale ni lu adattaus cul temps levamein alla pronunzia (ed alla scripziun) romontscha: *schnider/schneder*, *pot*, *vagner*. En rars cass, per semeglia en la formaziun dil feminin, gida era il sistem morfologic romontsch da far dretg il plaid: *schnadrina*.

En la fasa II entscheivan las emprovas pauc coordinadas da reagir. La nova proposta sa esser fetg casuala e da pign cuoz. Nus mettein ella perquei en la gliesta sinoptica en gavuns. Savens

LA VIA ALS NEOLOGISSEMS (vesta schematica)

<i>Professiuns</i>	<i>fasa I</i> (populara)	<i>fasa II</i> (reacziuns)	<i>fasa III</i> (voc. LR., avischinaziun)
BÄCKER(IN)	E péker S pec, peca	E pastriner, furner S pasterner, furner	E pastriner, furner S pasterner, furner
BRIEFTRÄGER	E, S pot	E postin, portachartas S pot, portabrevs	E postin, C pot S postin, pot
FLASCHNER	E flaschner S flaschner, spengler	E 'tolajo, stagnin, -gner' S stagner	E toler S, C stagner
FÖRSTER	E fürster, fö(r)ster S ferster	E forester, guardagods, silvicultur S guard'uauls, uauler, fore- ster, -stier, -stal, bostgèr	E silvicultur, C -cultour S selvicultur, bostger forester
HEBAMME	E hebama S habana	E duonna da part, 'levatrice' S spindrera	E duonna da part S spindrera, C -dradra
KAMINFEGER	E, S camifegher	E spazzacamin, -chamin S 'caminè, fulinè'	E spazzachamin, C -tgamegns S spazzatgamin
KELLNER(IN)	E kellner(a) S chelner(a)	E kell(n)arina, servanta S tschalerer(a), giuvna da survir	E, C camerier(a) S camerier(a), survient(a), matta, giuvna da survir
KRANKENPFLEGER(IN)	E fliunz(a)	E chürunz(a), infermiera	E fliunz(a), chürunz(a) S, C tgirunz(a)
SCHNEIDER	E schneder, -dra S schnider, schnadrina	E 'tagliatur, sarto' S cusè, cusera	E, C cusunz(a) S cusunz(a)
SCHREINER	E maister, tischler S meister	E falegnam S 'tablador', scrinari	E falegnam S, C scrinari
WEGMACHER	E, S vegher	E stradin S viè, (stradin)	E, C stradin, -dign S vier, stradin
ZIMMERMANN	E maister, C mester S meister (da lenna), taglialenna	E marangun, C legnamer S lennari	E marangun, C legnamer S lennari

aschuntan las gasettas al neologissem il tierm tudestg. Aschia ha il lectur peda da secumadar.

Igl ei ina catscha als germanissem, franc capeivla neu dils sforzs dil moviment linguistic e cultural che tscherca l'atgna identitad. Mo tgei duei remplazzar il tierm tudestg daventaus aschi populars? El meglier cass in plaid romontsch ch'exista gia daditg, schegie forsa en in auter connex e cun ina muntada particulara: *pasterner/pastriner, furner*. Lu secapescha atgnas e per part bunas creaziuns: *bostger, caminè, chürunz(a), fulinè, scrinari, spindrera, viè*. Manifests ei il recuors dil ladin al talian e lombard: *falegnam, levatrice, marangun, postin, stradin*. Enqualgadas va era il surmiran atgnas vias: *legnamer, spindrada*.

La lavur vid ils vocabularis dalla Ligia Romontscha (naven da 1921) muossa en la fasa III ch'ei setracta d'ina emprova tut priu gartegiada d'avischinaziun e convergenza dils idioms: *chürunz(a), cusunz(a), silvicultur, spazzachamin*. Ella savess esser per la letga aunc pli gronda ed effectiva. Forsa eisi deplorabel, mo buca d'evitar, che l'avischinaziun sefa il pli tgunsch sur tiarms cun tempra latinisonta ed italianisonta, ni sch'ins vul neutrala, che sur in tal cun noda idiomatica pronunziada.

Las vias d'integrasiun ein pia las pli differentas:

a) Recepziun da plaids jasters tale quale:

- dil tudestg: *camifegher, chelner, moler, schnider*
- dil talian/lombard etc.: *arrivo, falegnam, ferrovia, renna (Rentier), sarto, tagliatore, treno*

b) Modificaziun

α) da plaids jasters tenor criteris fonetics e grafics dils idioms romontschs:

- dil tudestg: *finderguot, schaiba, schneder, schnedra*
- dil talian etc.: *marangun, rimprover, tagliatur, tren*

β) da plaids jasters tenor criteris morfologics romontschs:

- dil tudestg: *kell(n)erina, schnadrina, sennaria*
- d'auters lungatgs (per part sur il tudestg): *skiunz, sportist*

c) Translaziun ed adattaziun dil tierm tudestg (ed jester) alla formaziun romontscha: *alvniebel* (Edelweiss), *sgratanibels* (Wolkenkratzer), *tenercasa* (Haushalt, -ung), *tschetschapuorla* (Staubsauger)

d) Creaziun spontana ord elements romontschs: *cuser/cusunz, jaste-*

risaziun/surestramaint, pendiculara, roda/rodist, s-chodalet
(Curlingstein), *serenera/sarinera, tetg/tetger*

e) Revalorisaziun da plaids vegls, curdai en emblidanza

α) cun dar niev cuors: *parsura* (Vorsteher), *steilalva*

β) cun dar novas muntadas: *arver* 'Wellbaum' → *arver* 'Mastbaum, Schiffsmast'; *runel* 'Schleife, Schleiflast' → *runal* 'Schlepplift'; *sablunera* 'Sandgrube' → *sablunera* 'Sandkasten'

IV La via spinusa dils neologissem

1. *Facturs frenonts*

Il trauma dil buca saver s'exprimer

La gronda munconza dil romontsch sil camp dils neologissem ei d'attribuir als pli different facturs. Il pli decisiv ei bein quel che il maguol dil funs socio-economic ei buca romontschs. Las lievgias dalla pussonza han tut auters cercchels. Aschia eisi bein rarissim ch'ina novaziun, seigi quella politica, administrativa, turistica, industrial, economica parti e sesviluppeschi igl empren sut l'enzenna romontscha. Pér ditg suenter e magari casualmein emprov'ins da remediare per la letga da surengiu. Las cumpignias da mats, ina instituziun semantenida egl intschess romontsch particularmein bein, han fatg parada ditg e liung cun commandos tudestgs. Quei secapeva da sez: ils survetschs jasters, l'armada svizra han bein strusch dau zacu impuls romontschs. Aschia ei il lungatg mai vegnius mess all'emprova sco ch'ei setractava d'intschess dalla veta ordeifer la sfera da mintgadi.

Ils Romontschs han perquei survegniu cugl ir dil temps in trauma, il trauma dil buca saver s'exprimer sco ch'enzatgei se presenta che va buca gest el futgé enconuscent.

Memia pauca distanza enviers il vocabulari puril

Ei dat aunc auters scarpetschs. Ina certa generaziun romontscha, avanzada els onns u da mesa vegliadetgna, ei aunc adina memia datier

dil vocabulari puril e mistergner d'antruras per esser libra da cumpigliar cun quei scazi muntadas modernas. Quel che sa aunc, tgei che *la gaveglia* (Felgen), *il fis u la spada* (Speiche), *il miesel* (Nabe), *igl ischel* (Achse) dil carr fuvan, fa vess da duvrar quels tiarms per carpians moderns sco il velo ed igl auto. La distanza ei aunc memia pintga ed in mument humoristic (da caricatura) semischeida savens e reducescha igl effect.

La munconza da cuntinuitad

In auter grev disavantatg ei quel ch'ins savess numnar il manco da cuntinuitad. Ina ricetta seriosa savess informar nus, sco sisura igl exempel dil DerDieDas, che biars tiarms ein gia vegni creai antruras. Pia fuss ei bein lavur morta da mantunar novaziuns. Il *refractor(i)* (Dienstverweigerer; GR 1929), il *surestramaint* (Überfremdung; Fögl 1921), la *tarmasera* (Brandmauer, Querwand), la *sterzada* (Gütertrennung), la *levada* (Stau, Stauwehr), la *plutgiera* (da pender si resti; Wäschehänge; GR 1916) ein vegls e buns vischins. Ina gasetta romontscha quotidiana, sco quei ch'ins ha adina puspei pretendiu ina tala, ina politica consequenta dil Cantun enten far translatar ils messadis e las leschas entras glied qualificada (e buca surschond sco tochen dacheu alla casualitad), ina presenza romontscha pli ferma e cunscenta els mieds d'informaziun radio e televisiun, in resvegl dalla scola cun mezs moderns, stuess dar megliers resultats.

Considereschan ins quellas largias, eisi buca da far curvien ch'ils neologissem ein savens casuals e ch'els han breigia da s'imponer. Ei va vess da seunir sin in tiarm eifer ils idioms ed ei va aunc pli hanau da s'entelgir sur ils idioms ora. Quei vulein nus cumprovar en quest liug cun in pèr paucs exempels.

2. Dus exempels da biars

a) alvetern, alveterna, alvniebel, steilalva

Ferton ch'ils Romontschs han ina retscha stupents bials nums per la frequenta schinumada «Alpenrose» (rosa alpina): engiadines

grusaidas, surmiran *saletschas*, *scuserlas*, sursilvan *crestatgiet*, *striau-nas*, ha la rara flur alpina per excellenza buca fatg lartg ad els.³²

Nuotatonmeins fuss ei stau a disposiziun ina rara *flur-vali* (Vrin) ed ina *toppa-liun*, carteivel ina creaziun da Carigiet tenor il tiern botanic grecolatin *Leontopodium alpinum*. Il pur che secavistrava sillas pendas e bleissas da fein a pastg, haveva auter da far che da seschar giavinar dalla «steilalva». Quei ei lu semidau cun ils turists e lur romantica alpina. Ils emprems turists van alla malura encurend «edelweiss». Suenter van ils indigens a smerscha per survir ils jasters. Ed in tec alla gada fan ins persenn che quei sport maluardau savessi periclitari buca mo ils carstgauns mokein era las flurettas sezzas e la natira. Perquei concluda la «Societad da Cura dell'ot'Engiadina»:

«Da piglier disposiziuns cunter la destrucziun della *flur Alveterna* (Edelweiss). Il commerci dellas *Alveternas* piglia ogni an pü vastas dimensiuns, a San Murezzan e Pontresina vegnan ellas vendidas di per di a mantun (*Fögl 1884*, 52;1)».

L'alveterna va lu vi ella poesia dil temps:

Scu *alveterna* in mieu cor dmurescha/tieu pled sincer (CADERAS, *Sorrirs 1887*, 34)

Dasperas s'impona gia da bial'entschatta era ina fuorma masculina che corrispunda pli fetg al tudestg «Edelweiss»; A mintga cass cumpara ella tier Brunies (*Flora 1907*) e Caflisch:

A l'ur da la chavorgia nina / ün *alvetern* in candid vlüd (*Musarum*. 135)

Ils Sursilvans sefetan igl emprem sin igl «edelweiss» e silsuenter sin ina adattaziun *alvniebel*.

Cun encurir *alvniebel* (Edelweiss) ella contrada de Tavau ei in mattatsch e pistur de 15 onns ruclus e restaus morts (*GR 1895*,31,2)

Edelweiss!! Singulas steilas de quei *alvniebel* sco era entirs matgs compra . . . (*GR 1897*,22,4)

Cu han ins entschiet a plidar dalla *steilalva*? Ramun Vieli nota sin in cedel da siu scadler cun detschartadad: «quei plaid deriva da Sur G. Cahannes». Quei ei denton buca probabel, e Cahannes pretendeva buca ton. Nus anflein il plaid gia bia pli baul.

En Val Nandro a Surses ei in buobet de 9 onns de Ant. Sonder a

³² Sur da quei tema s'exprima era G.CAHANNES en *Ischi 14*,81s.

S. Murezi entuorn 1895. Il «gö dals s-chodalets» u las davosas strias en acziun.
Foto O. Rutz, S. Murezi.

Burvein rucclaus enten encurir *steil-alva* (Edelweiss; GR 1907,33,2).

Ed il medem plaid, numnadamein *steila alva* registrescha era la raccolta da nums botanics en il quart tom dalla Crestomazia da C. Decurtins (*Crest.4,1004*). Ins astga supponer ch'ei setracta d'in num popular e quei d'in fetg bi. La *steila*, v. d. la flur a fuorma d'ina steila, ei bein in tratg characteristic da questa flur. Aschia eisi era buca da smarvigliar che nus anflein per l'Engiadina in tierm sco *staila nöbla* (*Crest. 11,282*) ed autroa *staila alpina*.

b) skier, skiist, skitur, skiatur, skiunz

Il sport d'unviern ed igl ir cun skis en special han aunc buca rumpanau fetg ils Romontschs. Capeivel, cun tut siu slontsch eisi in sport pacific e cun in equipament surveseivel.

Suenter il glatsch e las cuorsas da cavals sil lag schelau, arriva il schinumnu «*skikjöring*»:

In jester sin *skis* (*schluséls*) seschava trer directamein d'in cavagl (*GR 1903,8,3*)

Per las schliusas, schletras e scarsolas ein ils tiarms gia daditg prompts. Ils «schlittschuas» obtegnan beinspert expressiuns romontschas, sco il *patins*, *las patinas*, e fetg stupent, *ils scursalets*. Ins va cun *patins* (*patinas*) u cun *scursalets*, fa «Üna pattina ogni di sün il lej sper l'Hotêl» (*Fögl 1883,3,1*) nua ch'ins entaupa auters patinatur. Zatgeinins han lur plascher cul curling «quaist gö sül glatsch cun «s-chodalets» (*Fögl 1918,1,3*, *ibid. 1914,8,3*).

Cuort avon la midada dil secul, suenter 1890, s'instrada il sport da «skis» e sederasa en cuort temps empau dapertut. Ils jasters fuolan via, mo ils dumiasstis fan buca d'envidar. Campiuns norveges dattan agra cun cuors e demonstraziuns. Il tierm *ski* e *skis*, magari aunc en la fuorma «sky» vegn integraus el romontsch scochemai.

A nun ais lönch cha's vezzaiva cò be vi e no qualche Inglais chi's divertiva con quels *pattins da lagn* (*Fögl 1903,4,4*).

Dasperas plaيدا il Fögl adina puspei digl «*ir con las s-charpas lungas, dittas skis*», pli da rar dil «*patiner cun ski*» e dil «*skiar*», da «*garas o cuorsas skiisticas*», da «*deschaisas*» (sic), «*cuorsas a val*», «*cuorsas da slalom*» (que tuna bod scu «malom»; *Fögl 1912,2,4*), e

Ils futurs sportists e hoteliers da S. Murezi entuorn 1895. Foto Uniun da traffic grischuna, Cuera.

«cuorsas da carauns», «cuorsas da resistenza e d'obstaculs e stendidas».

Per analogia cun ils plaids cumponi tudestgs fan ins igl emprem ni en l'Engiadina ni en Surselva guoter da formar ina «*Uniun u societad da ski(s)*» e d'annunziar «*garas, concorrenzas e cuorsas da ski(s)*». Ins studegi ora la cavazza, schebein talas denominaziuns mondien a prau cun la tempra dil romontsch ni buc!

Pli spinusa ei la damonda, co s'enschignar da metter a casa igl actur en la neiv smulusa, «*ils umens cun lur leungas paluttas*» (*Grischun 1912,4,2*), quel che va cun skis, il herox dil rar salto mortale sin la schanza (u sigl segl), il «*skiunz*».

In'emprema proposta va apparentamein en direcziun dil «*skier*», cul suffix -ARIU.

Ans mettand in relaziuns cun ils *skiers* del Nord (*Fögl 1899,16,3*)

L'intera colonia dals *skiers* *Fögl 1905,4,3*

Entuorn ils 1910 perencunter sepresenta il tierm *skiunz* en l'Engiadina e para dad esser dacheudenvi nuncontestaus. El ha in bien sustegn tier ils *patinunzs* (sper *patinatuors*) e *schlittunzs*. Las «*Uniuns da skis*» semidan en «*Uniuns da skiunzs*».

Mo dils 1916 ei l'enconuschenta Alpina da S. Murezi tuttenina endinadamein ina «*Uniun da skiatuors*». Perfin il Chalender ladin da 1916 ei partisan dils «*skiatuors*». Ins ei pia buca ton segirs pli, tgei ch'ei da preferir. Silsuentar ha il *skiunz* il damogn absolut.

Co semuossa la situaziun en Surselva? Ella dat in bien maletg, co las caussas madireschan tier nus. Igl emprem in svilup tuttavia independent els dus idioms, lu plaunsiu ina avischinaziun, mo buc ina senza deglias.

En Surselva entscheivan ins cun in «*skiist*». Cheu fuss ei da remarcar ch'il suffix -IST sco element per formaziuns nominalas, per acturs ed acziuns, gioga en la pressa romontscha in'ordvart gronda rolla.

La alp Pazzola porscha cun siu vast e neidi terren in territori per *skiists* (*GR 1911,5,2*).

Igl instructor Sgr. Meyer, in versau *skiist* (GR 1912,2,2)

Quels *skiists* fan bugen «ina *skiada* ella buna smulusa neiv» (GR 1911,5,2)

Ei sto denton ch'il *skiist* daventa buca populars. Pertgei che naven da 1913 banduna la GR el per il «*skitur*».

In excursiun de *skiturs* (GR 1913,2,2)

Sin igl emprem de Fevrer ha il *club de skiturs* de Mustér planisau (GR 1916,1,3)

Il *skitur* ha in cuors tut aparti ed ei para buca ch'enzatgi sappi fierer el ord laisa. Negin che patratga ch'il pauper schani haveva gia da naschientscha in schiarm zuppau da missigninadad (vera u imagi-nada) en el.

Culs onns dalla crisa arriva era pil *skitur* la mangogna. La cuolpa da quei declin ei il «Freie Rätier» (1929, 1931), ni plitost siu redactur, il dr. Gian Rudolf Mohr, pli tard president dil marcau da Cuera. In carstgaun ch'ins sa cun la megliera veglia buca numnar in inimitg dils Sursilvans, in grond admiratur da G.C. Muoth e C. Decurtins ch'eran stai ses professers, e buca meins d'in Alfons Tuor. Seigi scoi vegli. Mohr, sez in passiunau «*skitur*», ei scarpitschus sur quei plaid en ed ha exprimiu siu meini en la gasetta.

Il resun ella Romontscha ei staus secs. Vess Mohr giu lu fiars politics cantunals el fiug, vessen tuts ils «*skiturs*» sursilvans dau ad el la cambrola.

Avon onns duvravan nus il plaid «*skiatur*», mo ils sgrs. redacturs [dalla GR!] han lu anflau ch'ins stoppi curreger quei en «*skitur*» ni «*skijst*» (GR 1929,9,2)

remarca il correspondent, in vegl «*skiatur romontsch*».

Cul «*skiatur*» ei denton il proxim cumbattant nuota d'accord, quel seigi ad el nuotzun simpatics ed jasters. Ins deigi star tier il «*skitur*» che tuni bein e seigi sepopularisau dil meglier (GR 1929,10,2)

Ils filologs e linguists queschan ed han nuota marveglias dad haver denteren la detta. Mo igl onn 1931 (GR 7, suppl 1) s'annunzia ina vusch, quella dil Vigeli de Planezzas. Da giudicar giu da sias ponderaziuns, co ina formaziun nominala stoppi veser ora, fa ei tutta pareta sco sch'ei fuss in dil mistregn, forsa gnanc schi grevs da metter a casa. El plaida lu la finala per *skiader* u per *skiunz*, jeu schess

plitost pil davos. Las raschuns ein acceptablas, schegie ch'ins savess defender gest aschibein il *skitur* cumprovau.

Ils vocabularis dalla Lìgia Romontscha ein en preparaziun e cun lezs la voluntad da seunir denter ils idioms sin ina expressiun. Aschia capescha ins che R. Vieli introducescha il *skiunz* en siu Vocabulari scursaniu. Pér il Vocabulari romontsch-tudestg dat puspei il dretg da burgheis a *skitur* sper *skiunz*. En ver Paid eis el aunc oz enconuschents e derasaus.

La historia dil *skitur/skiunz* el romontsch el spazi da gnanc 100 onns ei in bi mussament, con varionta e differenziada che la cuorsa d'in tal sempel neologissem sa esser e con mal che nus essan orientai davart quella materia. Suenter 20 onns era la redacziun dalla Gasetta Romontscha meglier al current dils fatgs ch'ils filologs. Mo era ella saveva gia buca pli, tgi che fussi staus il scaffider dil *skitur* talmein maltarschinaus e sbittaus.³³

³³ L'odissea u la «via puleina» dils dus plaids tractai vala per tschuppel auters. Per semeglia: 'Fallschirm' S *cundrez de parisol* (1928), *parisol aviatic* (1929), *cundrez de setschentar* «paracurdada» (1929, proposta da R.VIELI dils 27.6.29), in schinumnu «paracurdada» (1929); E *apparat da salvamaint* (1928), *il paracaduta* (1928), *parasagl*. In correspondent scriva: «Parasagl» ais dal tuot illogic. Il «Fallschirmabspringer» ... saglia da volunted ... cul apparat chi ho da parer sa crudeda... Dimena «paracrudeda» u «paracroud», ma mêt pù «parasagl» (*Fögl* 1940,53,3). R.VIELI (*Fögl* 1940,57, suppl.) sedamonda, sch'ei fuss buca pusseivel che l'Engiadina acceptass malgrad las differentas propostas cuntrarias il plaid «paracurdada». E la risposta: «In tuot quistas dumandas ans pera cha's stuves adüna tegner e mantegner in ögl la necessited da nu s-chaffir novas differenzchas ils differents idioms!» Mo pertgei lu «parasaglist» e pli tard «parasagl», «parasagliunz» e «placharöl» (*Dicz.ladin DR.*)? — 'Pfadfinder' S *exploratur* (1931), *batta-vias* (1937), *batta-sendas* (1962); E *investigatuors* (1917), *sclariduors*, *battasendas* (1944). — 'Streik' S *streik* (1909, 1922 etc.), *cauma* (proposta VIELI 4.1.43); E *sciopero* (*strike*; 1883), *scioper* (1890), *strike* (1907), *strike* (*serrada*; 1910), *tschöver* (*Annalas* 57,1933,84, Cr.BARDOLA che relata d'in «tschöver dals ravarendas» da 1790). Daco ch'ils Ladins vegnan sin *tschöver* ei buca pli ch'in ton clar. El vegl ladin ha il plaid unius cun *a* < AD u *bi* < BELLU adina funcziun adverbiala e la muntada 'da bugen, aposte'. L'interpretaziun da ULRICH (*Altoe.Lesest.*20,32, *ibid.*82 *atschoever* 'nichtsthun') e *PALL.Wb.* *tschöver* 'Hut' ein problematicas. — 'Wecker' S *levantader* (1891), *svegliader* (1895), *destadader* (1901), *sveglerin* (1921); E *svalerin* (1890, 1893), *svagliarin* (PALL. 1895). — 'Bahnschlitten' S *sfultschaneiv* (1900), *rumpavia* (1906), *fultscha-neiv* (1907), *fliua* (*da* *neiv*), *schlittun* (1944); E *schlittun*.

Ils cavals da fem a Glion, in tren d'amateurs. Foto Walter Eckardt, Gossau/S. Gagl.

V Seunir u sesparter?

1. Avischinaziun

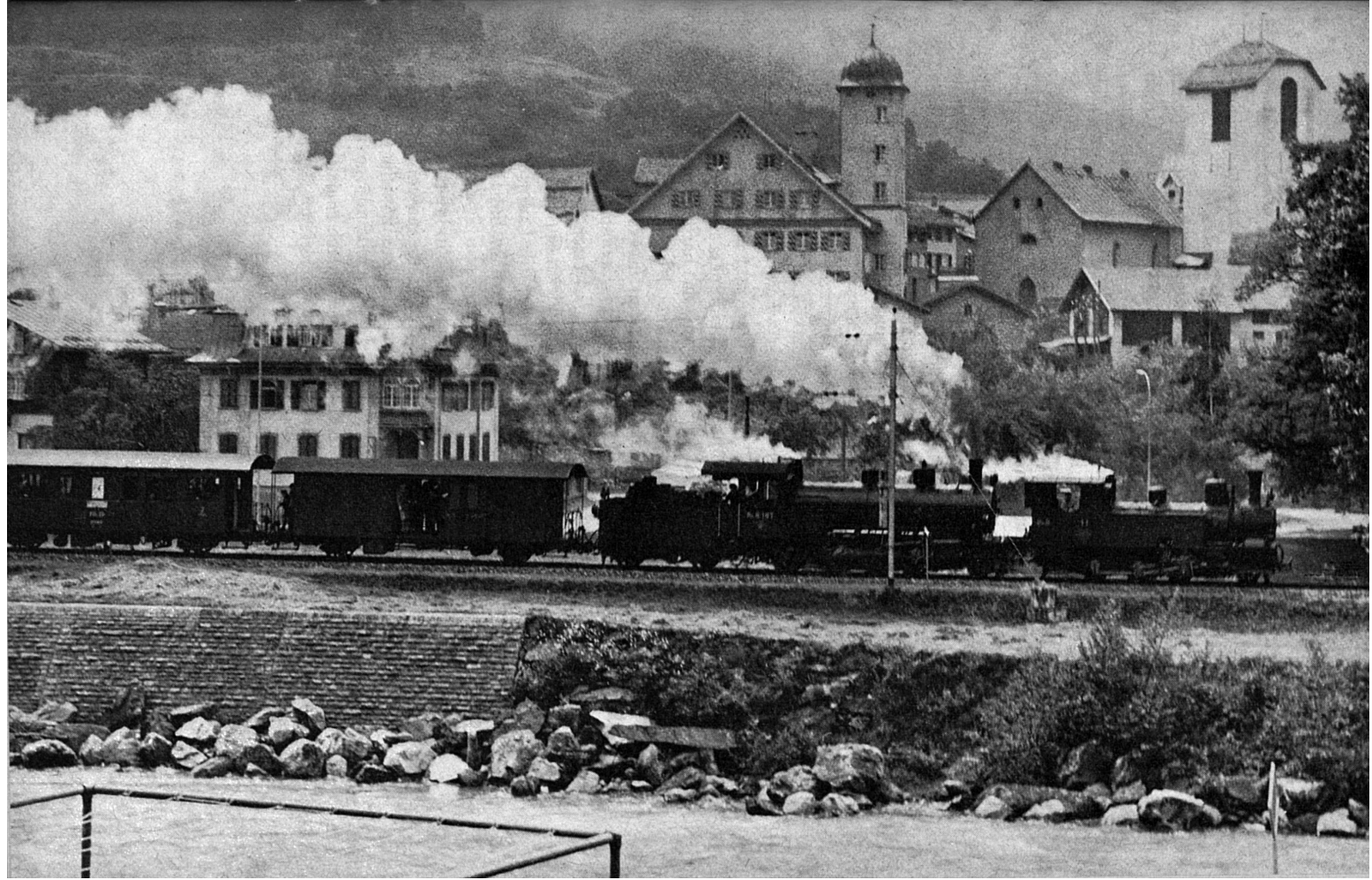
Dil skiunz alla viafier

Quei che nus havein viu tochen ussa muossa ch'ina politica prudenta e perseveronta en vesta alla creaziun da plaids novs ei tuttavia el cass da promover l'avischinaziun dils idioms. Impurtont ei quei cunzun el rom ed egl interess dils mieds da communicaziun, da radio e televisiun, nua ch'igl ei, sco en las radunonzas dallas uniuns interromontschas, ni pusseivel ni giavischeivel e raschuneivel da zavrar ils idioms. Glied che han mai mirau sur l'atgna palera ora, purists dil lungatg, han che va snavurs.

Tochen ch'ils Sursilvans han acceptau il «*skiunz*» ei in tschallat aua ius dil Rein giu. Mo viceversa han era ils Ladins giu da schuffa da tuchegiar la «*viafier*».

Dallas viasfier han ins, sco menziunau survart, plidau e scret gia baul. Il Grischun cun Lanicca era in dils emprems cantuns che haveva semtgau ils plans per ina reit viafierila. Il project dil Lucmagn era madirs dil chezer. Nuota da far curvien ch'ins entscheiva gia a gizzar en siemi la plema schurnalistica per l'arrivada dalla «*voia da fier*» u la «*via ferrada*» (*Grischun 1859,5,1*). Tier quella «*via da fier*» resta ei pli u meins en Surselva. In dils vegls mussaments persunter sesanfla en la Collecziun officiala de leschas per il Confederau Cantun Grischun (*III 1842,184*). Ei setracta dalla cessiun da beins privats schischents pil diever public, numnadamein «*Per la constructiun de vias de fier*». Carigiet noda en siu vocabulari la «*strada ferrada*». Muoth drova en sia translaziun dil cudisch d'Eberhard (*II 108*) sper «*via ferrata*» il plaid cumponiu «*via-fier*». Ins senta che la pasta ei aunc loma.

En l'Engiadina engartein nus ils emprems onns la «*streda ferrata sur las muntagnas grischunas*» (*Fögl 1861,3,3*). Dasperas ein era la «*streda d'fier*» e la «*via d'fier*» allerta e cumbattan frestgamein cun la

«ferrovia» e cun las «vias ferratas». Il Pallioppi presenta consequentamein treis variantas: *streda d'fier*, *via d'fier* e *ferrovia*.

En las gasettas ladinias fa ei gatti sco sche la «ferrovia» mondi culla plema. Mo questa frunta cun bia auter ensemen sin l'unda antitaliana. L'avertura dall'Alvra s'annunzia a mintga cass sco «*Festa d'apertura della via d'fier del Albula*» (1903). All'«*arrivo dels trenos*» smeinan ils Puters las «*binderas*» ch'els han cumprau tier ils hermiers jasters pils tgulis dil success. Giovannes Mathis da sia vart lai corscher en ina poesia satirica, co ei stat cun l'«*Effet della via d'fier e nossa val*».

«*Via d'fier*» u «*ferrovia*», quei ei la damonda che fatschenta ils Romontschs allas rivias digl En, ferton che la Retica sezza, vul dir sia administraziun, fultscha las gasettas romontschas cun inserats tudestgs, mettend aschia tuts en pasch tenor la devisa «E'l Dieu dels püss ais l'egen sach» (Fögl 1903,34,4).

Ils Valladers ein denton lumiai ed impregnai digl appel «sentiner»: «Ni Taliauns ni Tudais-chs!»

10 onns pli tard salida il Fögl la «*Festa d'inauguraziun ed apertura della Ferrovia Bever-Scuol*». Quei fatg leventa damondas. Propi il di che nus festivein nossa lingia engiadinesa Bever-Scuol essan nus buca pipa da dar ad ella in num da batten, manegia in correspondent.³⁴ Tgi di quei e tgi tschei, mo el lungatg da mintgadi aud'ins il pli savens «*la bahn*». El tegn cun la «*via d'fier*» ed ei dall'opiniun che la questiun «*via d'fier*» u «*viafier*» seigi da muntada secundara. La «*viafier*» hagi igl avantatg dad esser identica cun la «*fuorma schalovra*». In patratg nundetg modern. Siu clom ei denton aunc stagn tumprivs. Il sinzur fa buca spitgar. Pils Ladins da dem la val ei la «*viafier*» in «*Chavà nair*», in cavagl troian. Sappi Dieus tgei che sia beglia da fier cuntegn!

Gl'emprem munta in laic il palancau e batta sc'in luf-tscherver dil Parc naziunal pil «*custab d*» (via d'fier) che seigi ina conditio sine qua non per l'esistenza dil ladin, ed els plaids cumponi in tabu da schar cumbien.

«Uschè crajain nus e sperain cha nos bun linguach engiadinais non as lascha octroiar l'expressiun sursilvana «*viafier*»».³⁵

³⁴ Fögl 1913,26,6 *Viafier, via d'fier u ferrovia?*

³⁵ Fögl 1913,51,5.

Las bamboschas linguisticas romontschas han sviluppu in ritual beindefiniu. Suenter il laic anonim, che ei buca linguist, mo che sa, nua ch'ils pelischs han ils narunchels, arriva il quasi linguist, en nies cass il venerabel C. Bardola.³⁶ Era el ei en quei risguard buca fetg honzelis culs Sursilvans. «Simils culaditschs», «duos pleds in ün» (schumellins siames), quei ei snueivel, tudestg ni talian, mo buca romontsch.

Mo per Bardola ei era la «*via d'fier*», nunditgont il custab d, in monster. La via ei gie buca da fier, ella ei sulettamein «*enferrada*». Perquei ei il dretg plaid la «*via ferrada*» u la «*strada ferrada u daffatta eir be la ferrada*».

Schegie ch'il «*da*» sco ligiom dils elements dils plaids cumponi ei en certas situaziuns pli fermes e resentius en l'Engiadina che en Surselva, dess ei exempels avunda per cumprovar ch'il lungatg dil pievel drova era la fuorma nunsindetica (per sem. vallader *pal fier*). Quei vegn ad esser ina dallas raschuns che la «*viafier sursilvana*» ei daventada culs onns tgunschamein ina «*viafier ladina*».

2. Separaziun

Ils biars cass d'avischinaziun astgan buca far surveser ch'ils neologissemes sepresentan sco pauc per siglientar dapart ils idioms aunc dapli, schinavon ch'ei reussescha buca da controllar empau il svilup. All'entschatta ei quei pusseivel, pli tard, sco nus havein saviu seperschuader, buca nunprigulus. Ins s'imagineschi da substituir il «*tregant*» ladin cun in «*tiradur*» renan e surmiran! Era san ins esser cun buna fei dil meini che la variaziun delecteschi. Mo tut san ins buc adaver: unitad e diversidad enina. Igl ei in fatg ch'il Ladin che auda il tierm «*tiradur*», sa da tgei ch'ei setracta. El ei gie el cass d'empunir vid «*tir a schaiba*». Viceversa vegn il «*tregant*» ad esser pil Sursilvan ina dira nuschi. La conclusiun savess esser quella ch'ins duess a mintga cass far enconuscent els vocabularis ed en la pressa era la varianta pli generala, en nies cass il «*tiradur*». Mo aschia eisi pusseivel ch'ils mieds sco radio e televisiun, che sedrezzan a tuts ils Romontschs, contonschien era quels. La suandonta gliesta da ca. in tozzel plaids sa

³⁶ Fögl 1914,1,2.

eruir nua ch'ils prighels schain. Quels prighels daventassen aunc pli evidents, sche nus havessen temps e spazi da commentar empauet, co quella «genira» ei vegnida schendrada. Ins paregli denton la discussiun davart *paracurdada/parasagl* survart en la nota ³³.

	S	E
Fallschirmspringer	<i>paracurdader</i>	<i>parasagliunz,</i> <i>parasaglist,</i> <i>placharöl</i>
Flaschner	<i>stagner</i>	<i>toler</i>
Fräse	<i>resgia rodunda,</i> <i>rodunda</i>	<i>tagliorn</i>
Führer	<i>guid m</i>	<i>guida f</i>
Kochtopf	<i>vanaun</i>	<i>tanfan</i>
Möwe	<i>muetta</i>	<i>larida, möva</i>
Reissverschluss	<i>siaranetg(a)</i>	<i>serradüra da trar</i>
Schalldämpfer	<i>surdina</i>	<i>balchatun</i>
Staubsauger	<i>tschetschapuorla</i>	<i>aspiratur</i>
stimmen	<i>votar, vuschar</i>	<i>votumar, vuschar</i>
Streik	<i>cauma</i>	<i>tschöver</i>

Il lexicograf che sto presentar u schizun scaffir plaids vegn a tener quen da quei ch'ei carschiu ed el vegn a sespruar da crear ils plaids aschia, ch'els secunfan cun la tempra digl idiom. El vegn pia a nudar expressiuns sco «*cuorsa liunga*» (Langlauf) e «*cuorsa rapida*» (Abfahrt) en Surselva, era sche quellas han buc ina correspondenza en l'Engiadina. Il mal ei en quei cass pigns, ellas ein capeivlas. Pli problematica daventa la caussa leu, nua ch'ils tiarms novs van vias tuttafatg differentas sco els exempels survart (S *cauma* - E *tschöver*, S *paracurdader* - E *placharöl*). Ina pli gronda disciplina ed entelgientscha sur ils idioms ora fuss da beneventar.³⁷

³⁷ Quei ei era l'opiniun d'in correspondent el *Fögl* 1940,62,2.

3. Resistenzas dils idioms

Cuntut che nus plidein bugen dil romontsch en general, dalla Romontschia, stuein nus esser pertscharts ch'ils idioms han ina tradiziun scretta atgna e per part fetg pronunziada. Fertion ch'ins assimilescha en Surmir ed el Grischun central innovaziuns ladinhas u sursilvanhas senza grond malcuspìr, vegnan innovaziuns jastras registradas autora cun egliada ualti critica. En lur liungs cumbats linguistics ed en la defensiun sin dus cunfins, tudestg e talian, ein ils Ladins vegni sensibilisai particularmein ferm.

Il correspondent ladin che renfatscha ad in convischin renan che sias «*reproshas*» seigien in tiern buca romontsch (*Fögl* 1886,5,2), emblida che ses «*rimprovers*» ein tut auter che ladins, quei che Chasper Pult confirmescha en siu Testamaint (60). Las «*reproshas*» dateschan en Surselva silpli pauc dil 17avel tschentaner ed han cheutras bein il dretg da burgheis.

Il medem vala per la storgia dils dus plaids «*planisar*» e «*planisaziun*», dus vischins tschalauers e surmirans da varga 150 onns, fertion ch'il tiern «*planaziun*» ha da nies saver in summa negina historia ed ins sa dumandar, sch'ins patratga al verb «*planar*» (*far plaun, splanar*) schebein ei seigi ina creaziun fetg gartegiada.³⁸

Era il «*menaschi*» (surmiran *menasch, menagi*) ei vegls e dapli eis el cun siu cuntegn vast bein daus da cumpigliar la denominaziun «*Betrieb*» che sesanfla en tontas leschas.

VI La calamita dil tiern tudestg

Cert eis ei buca mo aschia che lunschora la gronda part dils tiarns novs ensemen cun las caussas vegnan tier nus neu digl intsches tudestg. Els arrivan era en ina fuorma concisa ed analitica a medem temp che ha per nus Romontschs ses crutschs. Cumparegliau cun expressiuns savens abstractas dil franzos e talian, han ils plaids tudestgs igl avantatg ch'els ein dil tuttafatg entelgeivels en lur parts

³⁸ Davart questa e la suandonta questiun par. *Fögl* 1973,11 e 27 da nov., ibid. 11 da december; *Fögl* 1973,87,1 e ss.

da cumposiziun. E dapli ein els ord in toc, era sch'els ein dallas gadas liungs.

Expressiuns sco «Staubsauger», «Fallschirm» e «Fallschirmspringer», «Feldstecher», «Seilbahn» circumscrivan en ina maniera pli palpabla e populara la muntada dil plaid e la funcziun dil cundrez e dalla caussa che per semeglia «*aspiratur*», «*paracurdada*», «*paracurdader*, «*paracadutist*», «*perspectiv*», «*funiculara*». La conseguenza ei ch'ins vul arrivar enten crear plaids aschi damaneivel sco pusseivel dil model tudestg e ch'ins emprova da formar igl empren il «*spievel da champogna*» (Fögl 1861) ni schizun il «*foraprau*», «*üna via funiculara*» (*vias cun suas da fil d'fier*), ni «*ina via cun suga*» enstagl da tscharner directamein il «*perspectiv*» ni forsa aunc meglier il surmiran «*spievel lung*»; ins creescha ina «*s-chiarpa da rouda*», nua ch'ina veglia e buna «*fiergia*» vess bastau.

Quella vischinonza cul tudestg ha menau atras ils tschentanners ad ina creaziun ordvart gronda da plaids ed expressiuns. Nus duvrein ella en moda dil tuttafatg naturala, ed ei fuss gnanc tgisà falliu da vuler sragischar tut quei ord in purissem stravagau che fa valer che nus stueien s'inspirar alla latinitad. Podà che formaziuns sco «*tschetschapuorla*» (GR 1926), «*sgrattaneblas*, «*sgrattanibels*» (GR 1930), «*il tenercasa*» 'Haushalt, Haushaltung' (gia BIFRUN, Luc. 16,2 *Arenda quint da tieu tigner chiesa*), «*jasterisaziun*» (*Cal.Rom.1973,306*), empuneschan al tudestg. Mo ellas han in'urdadira tuttaviva romontscha.

Nus savein untgir dil tut ni l'influenza e la calamita dil tudestg, ni quella dil talian. Da renconuscher quei ruasseivlamein ei meglier che da senudar encunter il current. Perencunter eisi indicau d'unir e concordar ils sforzs per saver prevegnir a svilups che denatureschan il romontsch.

VII Enzacontas conclusiuns

La lavur ed ils sforzs, ch'ins ha impundiu per adattar il romontsch allas pretensiuns dil temps, ein impressiunonts. Ins sto era conceder ch'els han adina giu in cert success, schegie enqualgadas pér suenter haver battiu vias aspramein puleinas. E dasperas han els contribuü

ch'ils Romontschs ein daventai, silmeins naparts, pli e pli cunscients da lur lungatg.

Alla fin da quest pign studi savess ins podà retener ils suandonts fatgs.

In lungatg pign sco il romontsch, cun ina basa socio-economica ton sco entir entratgamein jastra, buca formada e numnada en emprema lingia dad el, ha mo lu aspects da survivor e da tener lita al temps, sch'el vegn cultivaus sapientivamein sin tuts ils camps e sch'el vegn adina danovamein fatgs dretg e slargaus. Cartein nus buc els fretgs d'ina tala cultivaziun, q.v.d. all'influenza dil lungatg litterar u scret, ni sch'ins vul, alla scola el pli vast senn dil plaid, savein nus ruasseivlamein dar la caussa per piarsa. Gia daditg han ins fatg persenn che las forzas libras dil lungatg pign (partgius en differents idioms) ein persulas buca stgisas da seriscuder. E per quella raschun la tscherca bunamein desperada d'istanzas (Academia retica, Cussagl ladin, Cumissiun linguistica) che savessen realisar quei per in idiom u pigl entir intschess romontsch da maniera consequenta e coordinada.

Las lavurs vid ils vocabularis pratics dalla Ligia Romontscha dapi 1921 han franc e segir muntau in progress. Absorbond biaras forzas han ellas denton fatg emblidar ch'il temps varga anetg. Denter duas ediziuns dil medem vocabulari tudestg-romontsch ei ina largia da varga 30 onns, ed igl ei lev da lignar, tgei ch'ei tut schabegiau e tgei che ha muncau duront quei interval.

Nossa pintga lavur ha mussau cun evidenza che nus reagin per ordinari bia memia plaun. Ei duess pia esser in dils quitaus dalla Ligia Romontscha da procurar ch'ei detti dacheudenvi, en entelgientscha cun las uniuns affiliadas, cun la scola, la pressa, cun radio e televisium, ina migliur en quei risguard.

Ina terminologia nova sa buca sesviluppar e setschentar, sche mintga Romontsch che scriva u translatescha, va sias atgnas vias. Donn e puccau eisi che nus Romontschs vegnin buca perina da pretender translatahers ufficials tiel Cantun. Tals fussen el cass da far empau allaga uorden cul lungatg administrativ e savessen untgir translaziuns verbalas tudestgontas che fan pli bia donn che auter.

In ravugl sco l'Academia retica (cun ses 30 commembers) ei nunrealisabels e fuss era buc el cass d'agir. Enzatgei auter fuss in pign diember da 3—4 representants dils idioms cun in secretariat pli u

meins stabel che sespruass da nudar e registrar dafertontier quei che la veta dil lungatg presenta da niev (cunzun la pressa e.a.v.), che eruess ils basegns che sedattan e fagess propostas duvreivlas ton sco selai per l'entira Romontschia.

Denton basta ei buca mo cun eruir ils basegns e cun crear u proponer expressiuns novas, transparentas en lur fuorma e lur muntada, concisas, che secunfan cun la tempra dils idioms. La damonda ei era quella, co duein ellas vegnir derasadas el pievel, tgeinins ein ils megliers vehichels persuerter? Era questa vegn a pretender ch'ins fetschi patratgs surlunder.

Nies giubilar, signur docter Andrea Schorta, scriva enzanua cun raschun che excerpts sistematicas dallas gasettas savessien recaltgar in material prezios pils pli differents camps da retscherca romontschs. La presenta mudesta lavur cul sguard «pitgiv» sils plaids novs vul illustrar e cumprovar en e denter las lingias che quei ei buca detg da memia.

PS. Nus engraziein en quest liug per entginas fotos als signurs directur Raoul Sommer (Uniun grischuna da traffic) ed Emil Cadalbert, cau dil survetsch da viadi dalla Viafier retica.

Gliesta dils plaids tractai

alarm, - d'aeroplans	barcun 19	chürunz(a) 29
22	battasendas 39 n.	condiudar 16
alvetern 32	battavias 39 n.	conducteur 19
alveterna 32, 33	bellet 15	congiudar 16
alvniebel 32, 33	bigl(i)et 19	crestatgiet 33
apparat, - da salva-	bigliettari 19	cridari 16
maint 39 n.	bindera 42	cruschadur 16
arrivo 30, 42	bostger 29 s.	cundrez, - de parisol,
arschantel 15	brev, - de vitgira 19	- de setschentar 39
arver 31	calcedè 16	cuorsa, - a val, - da
aspiratur 46	camerier(a) 29	carauns, - d'obsta-
atschoever 39 n.	camifegher 29 s.	culs, - da resistenza,
aaultplidader 21	caminè 29	- da slalom, - rapi-
bahn 42	capostaziun 19	da, - stendida 34, 35
balchatun 44	cauma 39, 44	cusè(ra) 28, 29, 30
ballins 16	chelner(a) 13, 29 s.	cusunz(a) 28, 29, 30

cuvischuldos 24	furner(a) 29	meister, - da lenna
danusía 16	füster 29	10, 29
datschuf (igl) 24	gara 36	menagi 45
decotg 16	gaveglia 32	menasch 45
defensiun, - locala, -	gazetta 15	menaschi 45
della aria 22	giavun 15	mester, - meister
derschera 16	gervoser 15	mieadisànc 24
deschaisa 34	giuvna, - da survir 29	miesel 32
destadader 39 n.	grusaidas 33	milissa 22
duonna, - da part 29	guardagods 29	moler 13, 30
edelweiss 33	guard'uauls 29	möva 44
erinaisch 16	guid 44	muetta 44
exploratur 39 n.	guida 44	nodastiant 24
falcaza 16	habana 17, 29	ögliers 15
falegnam 29, 30	hebama 17, 29	pal, - fier 43
ferrada 43	impezzida 15	palutta, las -s leungas
ferrovia 42	infermier(a) 29	36
ferster 29	intschensiera 16	paracaduta 39 n.
fiergia 46	investigatur 39 n.	paracadutist 46
fimiera 16	ischel 32	paracurdada 22,
finderguot 25, 30	jasterisaziun 30, 46	39 n., 44
fis 32	kaminfegher 29	paracurdader 22,
flagiunza 15	kell(n)arina 29 s.	44
flaschner 29	kellner(a) 29	parasagl 39 n., 44
flavi 16	larida 44	parasaglist 39 n.
fliua, - da neiv 39 n.	legnamer 29 s.	parasagliunz 39 n., 44
fliunz(a) 15, 29	lennari 11, 29	parisol, - aviatic,
flur-vali 33	levada 32	cundrez de parisol
foraprau 46	levatrice 29	39 n.
forestal 29	leventader 39 n.	parsura 31
foréster 29	locomotiva 19	pasterner 29
forestèr 29	ludavaglia 15	pastriner 29
fö(r)ster 29	maister 29	patin, - da lagn 34
forestier 29	marangun 29 s.	patina, far üna - 34
fulinè 29 s.	marcar 19	patinatur 36
fultscha-neiv 39 n.	marella 15	patinar, - cun ski 34
funiculara 46	maschinist 19	patinunz 36
funiculer, via -a 46	matta 29	pec 13, 29

peca 29
péker 29
pendiculara 31
perron 19
perspectiv 15, 46
pierta, - de saung 22
placharöl 39 n., 44
planar 45
planaziun 45
planisar 45
planisaziun 45
plutgiera - de pender
 si resti 32
portabrevs 29
portachartas 29
postin 29
porteglia 19
pot 28, 29
purschida de saung 22
refractar(i) 32
refugi encunter attac-
 cas dall'aria 22
renna 30
reproscha 45
resgia, - rodunda 44
retuorn 19
rimprover 45
rodaia 19
rodist 17, 31
rodunda 44
rosa, - alpina 32
rumpavia 39 n.
runal 31
runel 31
sablunera 31
sala, - de spetga 19
saletschas 33
salvamaint, apparat
 da - 39 n.
sarinera 31
sarto 28, 29
schaiba 43, tir da
 schaiba 43
s-charpa da rouda, 46
 - lungia 34
schlittschuas 34
schlittun 39 n.
schlittunz 36
schlusel 34
schnadrina 25, 28 s.
schneider 25
schnedra 25
schnider 13, 25, 28 s.
s-chodalet 31, 34
schrecs 16
scioper 39 n.
sciopero 39 n.
sclaridur 39 n.
scomiada, - de ro-
 daias 19
scrinari 11, 29 s.
SCRINARIUS 10
SCRINIUM 10
scursalets 34
scuserlas 33
selvicultur 29
sennaria 13, 30
serenera 31
serrada 39 n.
serradüra, - da trar 44
servanta 29
setschentar, cundrez
 de - 39
sfultschaneiv 39 n.
sgrataneblas 46
sgratanibel, - sgrata-
 nibels 46
siaranetg(a) 44
silvicultour 29
silvicultur 29
ski 34 s.
skiada 38
skiar 34
skiatur 36
skier 36 s.
skiist 36 s.
skiistic 34
skikjöring 34
skitur 38
skiunz 30, 36 s.
sky 34
soneria, - electrica 19
spada 32
spazzacamin 29
spazzachamin 29
spazzatgamegns 29
spazzatgamin 29
spengler 29
spievel, - lung, - da
 champogna 46
spindradra 29
spindrera 16 s., 29 s.
splanar 45
sportist 30
stagner 29
stagnin 29
staziun 19
steilalva 31 s.
sterzada 32
strada 40
stradin 29
streda, - d'fier 40
streik 39 n.

striaunas 33	tir 43	skiunzs, - da skia-
strike 39 n.	tiradur 10, 43	tuors 36
surdina 44	tischler 29	urari 19
surestramaint 31, 32	tolajo 29	vagner 13, 28
surtratta 15	toler 29	vagun de biestga, - de
survient(a)	toppa-liun 33	rauba, - de persunas 19
svagliarin 39 n.	tragant 25	vanaun 44
svalerin 39 n.	tragante 10	vegher 29
sveglerin 39 n.	trapartida 15	velociped 17
svegliader 39 n.	traversa 19	velocipeda 17
tabladur 29	tregant, - tragant	velocipedist 17
tagliallenga 29	tren 19	via, ferrada, - ferrata,
tagliatore 30	treno 30, 42	- da fier, via d'fier
tagliatur 28, 29	tschalerer(a) 29	40 s.
tagliuorn 44	tschellerér 15	viafier 40 s.
tanfan 44	tschetschapuorla 21,	viè, vier 29
tarmasera 32	46	votar 44
tenercasa 30, 46	tschöver 39 n.	votumar 44
tetger 31	uauler 29	vuschar 44
tezla 24	uder 15	
tgirunz(a) 29	uniun da skis, - da	

Ils neologissem el romontsch

In seinem Beitrag geht der Verfasser der bislang wenig beachteten Problematik der Neuschöpfungen im Bündnerromanischen nach. Gestützt auf ein reiches, namentlich den romanischen Zeitungen der letzten 150 Jahre entnommenes Belegmaterial, zeigt er auf, dass eine Forschung in dieser Richtung sowohl aus sprachgeschichtlicher als auch aus praktischer Sicht wertvolle Einsichten verschafft. Schon seit ältester literarischer Zeit sind vielfältige Kräfte bemüht, sich durch gezielte Gegenmassnahmen einer allzu krassen Beeinflussung und Lenkung der Sprache durch das Deutsche und Italienische zu entziehen. Der Gefahr einer unkontrollierten Entwicklung und den Widerständen innerhalb der verschiedenen schriftsprachlichen Idiome gegenüber stehen seit der Gründung der Ligia Romontscha (1919) und dem Aufkommen der Massenmedien immer besser aufeinander abgestimmte und erfolversprechende Bestrebungen.

